

El malestar com a certesa

Sandra Obiol

D'aquest no-res me'n faig una cuirassa
per defensar-me dels malignes. Jugo
perquè em torna a tocar: vaig d'oca a oca.

MIQUEL MARTÍ I POL*

Va ser un viatge llarg i pesat. Massa revoltes a la carretera per al meu gust. Anava a un poble de l'interior castellonenc a entrevistar unes treballadores de la confecció en un calorós setembre. En arribar, el paisatge m'impresionà, però encara m'impresionaren més els seus testimonis, especialment l'afirmació d'una d'elles: «Sé que el millor per als meus fills és que no visquen ací. Si estan fora és perquè els hi va bé».¹

Precisament marxar fora del país és una de les opcions que es plantegen molts joves valencians. Ho vàrem tractar d'analitzar en un projecte de recerca recent sobre els estudiants de màster de la Universitat de València. Aquests estudiants, que han destinat —ells i les seues famílies— un important volum de recursos econòmics i esforços

personals a cursar estudis superiors amb la confiança que significarien una via directa de mobilitat social ascendent, es troben en acabar sense cap expectativa de recompensa en aquest sentit, almenys a curt i mitjà termini. És més, la modificació de les bases en què han construït —sovint junt amb les seues famílies— els seus projectes laborals i vitals fa que el desconcert els envaïca amargament.

Paco, 42 anys, treballador del tèxtil de Banyeres de Mariola em respongué ràpidament quan li preguntava sobre la seua relació amb l'Estat de benestar: «Mis problemas cotidianos me los resuelvo yo, en mi casa. Nadie te puede ayudar en eso. Y pienso que tampoco nadie está dispuesto a ayudarte. [...] Si tengo que pagar la luz, la tengo que pagar yo». No fou una afirmació que em resultara estranya. Ja n'havia escoltat de paregudes en altres ocasions tant a altres entrevistats com en la meua vida quotidiana. Era però una manera molt planera per explicar-me la seua assumpció de la solitud davant les dificultats quotidianes, que no eren poques.

Sandra Obiol (Alacant, 1977) és doctora en Sociologia per la UAB i professora al Departament de Sociologia i Antropologia Social de la Universitat de València. Els seus interessos de recerca es reparteixen entre la sociologia del treball i la sociologia de la família. Ha publicat diversos treballs en revistes especialitzades.

Hi ha moltes més situacions com aquestes. A diari ens les trobem. Són episodis, aïllats ací, que componen tots junts la realitat esfereïdora que vivim al País Valencià respecte al mode en què els ciutadans assolim uns nivells mínims de benestar. Ara la crisi econòmica serveix de justificació, però també hem patit la cara menys amable del creixement econòmic. No estem davant de circumstàncies conjunturals, malauradament.

Les dades són clares, només cal citar-ne algunes. Per exemple, al País Valencià tenim una renda anual per càpita per sota de la mitjana espanyola –amb més de 1.000 euros de diferència– i llunyana a la d'altres territoris com Catalunya, Madrid o Euskadi. Tenim una taxa de desocupació del 23,5%, una taxa de temporalitat laboral del 27,5% i salaris més baixos que la mitjana espanyola. Més d'un terç dels valencians (un 31,7%) es troben en risc de patir pobresa o exclusió social.² De fet, una recent publicació ens mostra el País Valencià com un dels territoris més vulnerables com a conseqüència del model econòmic desenvolupat i de les mesures de gestió de la crisi escameses.³ En contraposició, un 1% del nostre PIB es dedica a actuacions de protecció social⁴ i així i tot caldria prendre aquesta darrera xifra amb precaució per la ja coneguda capacitat del govern valencià d'emascarar la realitat i de desviar recursos públics a mans privades. En definitiva, vulnerabilitat i solitud davant la gestió dels riscos socials són trets fonamentals per tractar d'entendre l'actual realitat valenciana. Una realitat que, tot i tenir trets propis que la fan especialment precària, s'inclou dins d'un procés de més gran abast que està canviant els contorns de la gestió del nostre benestar, però també de la imatge que tenim de nosaltres mateixos.

Són molts els autors que han descrit els canvis que s'han succeït a la societat occidental en els darrers anys i que han afectat la configuració de la nostra identitat individual i, alhora, les relacions que establim amb els altres. Es tracta, ens diuen, d'una nova etapa que s'iniciaria, aproximadament, al voltant de la crisi econòmica de la dècada dels setanta. Una de les propostes teòriques més reeixides per la seua capacitat d'influència acadèmica però també política i mediàtica ha estat la realitzada pel sociòleg alemany Ulrich Beck.⁵

L'autor explica les transformacions que estem vivint a partir de la idea de trànsit del que anomena la Primera Modernitat a la Segona Modernitat. Aquest trànsit partiria d'una època caracteritzada per la plena ocupació, la territorialització en estats-nacions, l'existència d'un Estat de benestar que assumeix la responsabilitat de vetllar pel benestar dels ciutadans, i unes relacions d'exploació d'una naturalesa submissa. Les pautes col·lectives de vida, progrés i controlabilitat d'aquesta Primera Modernitat seran soscavades, ens continua dient, per cinc processos interrelacionats –globalització, individualització, revolució dels gèneres, subocupació i riscos globals (crisis ecològiques, col·lapse dels mercats financers)– als quals és indefugible respondre de manera simultània. En la Segona Modernitat, les abans rígides fronteres de l'estructura de classes es difuminen, però sense que per això desapareguen les desigualtats socials, ans al contrari. Les innumerables crisis ecològiques reclamen atenció. La família tradicional –element fonamental per a la pervivència del sistema social en la Primera Modernitat– experimenta una revolució i els rols sexuals i generacionals poc a poc esdevenen caducs. El nou mode de producció

sobrepasa els límits territorials de l'antic estat-nació i es produeix una vertiginosa precarització de l'ocupació. Transformacions que condueixen a la que és la diferència essencial respecte al període anterior i tret intrínsec dels nous temps: l'increment progressiu de la incertesa.

Aquesta sensació d'incertesa no és nova. Són molts els riscos que ens acompanyen al llarg de la vida a la societat occidental. Uns esdevenen perennes generació rere generació, d'altres són conjunturals, d'altres es concentren en grups socials concrets, d'altres tenen un tarannà més universal. Però al rerefons de tots ells trobem pautes culturals que els investeixen de significativitat, que els hi aporten existència, que decideixen el grau de la seua acceptabilitat.⁶ Precisament la construcció i consolidació de l'Estat de benestar durant les dècades posteriors a la Segona Guerra Mundial, en molts dels països occidentals és producte de l'assumpció col·lectiva de la necessitat d'oferir protecció als possibles riscos que sorgeixen al llarg del cicle laboral i vital de les persones. Una assumpció, cal no obviar-ho, que resultava funcional al sistema capitalista que s'estava consolidant.

Aquesta postura, però, perd força davant l'erosió causada per la resposta hegemònica a la crisi del petroli dels anys setanta, cimentada sobre paràmetres neoliberals, que hegemonitzà la flexibilitat com a eina imprescindible en la gestió de l'economia i del mercat de treball, estenent-se a altres esferes de la vida social, fins i tot a les més privades. Una erosió que s'està acabant d'afermar amb la gestió de la crisi econòmica que travessem en l'actualitat. S'imposa avui la cultura del nou capitalisme, com l'anomena Richard Sennett,⁷ on la planificació a llarg termini, l'estabilitat i la

seguretat han estat defenestrades i on hem tornat, en certa manera, a l'estat d'inseguretat generalitzada dels primers temps del capitalisme.⁸ En l'actualitat el risc ocupa un lloc central en els significats simbòlics i materials de la nostra vida quotidiana. És la percepció generalitzada de la incertesa, per a uns valuosa i engrescadora, per a d'altres profundament dolorosa, l'element que caracteritza avui la cultura que compartim a les societats occidentals. Tot allò que en la Primera Modernitat s'autoreforçava mútuament i oferia seguretat (plena ocupació, família tradicional, Estat de benestar...) avui està desdibuixant-se. Fragilitat de les biografies personals, precarietat laboral, feblesa estatal, fallides financeres... són els nous riscos a què ens hem d'enfrontar i per als quals no serveixen les velles receptes; però tampoc en tenim de noves, més enllà de la constant apel·lació a la responsabilitat individual. En conclusió, la Segona Modernitat, vers la que caminem, estaria definida per les conseqüències sobrevingudes i no desitjades de la primera etapa. Conseqüències que ens trasbalsen profundament, ja que no podem ordenar-les cognitivament –i per tant fer-les servir per a l'acció– segons els paràmetres tradicionals.

I la incertesa inherent a les transformacions que estem vivint, d'uns anys ençà, en la nostra societat i que la crisi econòmica que travessem des de fa ja massa temps ha vingut a incrementar, s'insereix sense remei en la configuració de la nostra identitat individual. Especialment si partim de la tesi defensada per Beck i Beck-Gernsheim⁹ segons la qual s'està generalitzant i aprofundint el procés d'individualització que té com a fita primordial l'assoliment de l'autorealització personal en el transcurs del cicle vital i del que resulta una identitat

fragmentada, transitòria, revisada constantment. Un procés que reclama la contínua successió de decisions escassament ponderades i preses sobre la base d'un coneixement caduc, sota condicions de profunda incertesa i amb l'angoixa que una errada et deixi fora del joc.¹⁰ I que contrasta fortament amb el món de la Primera Modernitat, dicotòmicament ordenat, sense a penes ambivalències, on les persones actuaven segons les pautes ritualitzades ofertes per les institucions, sense qüestionar-les, donant-les per descomptat com a bones. Avui, però, aquestes receptes han perdut validesa sense haver aconseguit consolidar alternatives.

Tanmateix, tot i la fragilitat i mutabilitat de la base en què pretenem construir el món de significats del que ens envolta, inclosa la nostra pròpia individualitat, no se'ns eximeix de la responsabilitat de les decisions que prenem i, conseqüentment, de les accions que duem a terme.¹¹ S'obvia així el component social de les nostres tries, que es troba estretament relacionat amb la posició ocupada a l'estructura social. I això la converteix en una tasca prometeica: tractar de resoldre problemes de manera individual quan ni la causa ni la solució es troben en les mans de l'individu. No debades cada vegada són més freqüents els sentiments de culpabilitat, de por, les crisis d'ansietat, els conflictes, les neurosis... els quals donen abundants rèdits, comercials i polítics.

Vivim en una societat bulfímica, segons Young¹² on es repeteixen una vegada i una altra valors d'igualtat, equitat, meritocràcia... però on les institucions neguen sistemàticament aquests valors, practicant dinàmiques d'exclusió que afecten especialment les persones amb menys recursos,

però no sols. Són moltes les persones per a les quals els que han estat els seus punts de referència (treball remunerat i família fonamentalment) ja no representen una veritable xarxa de seguretat ni de significat, més bé al contrari. I en la base d'aquesta situació trobem la dimissió de l'Estat de benestar en gestionar els riscos socials dels individus.¹³ Dimissió que incrementa –i justifica– la desigualtat social.

En el cas del País Valencià aquest procés de transformació social pren cos matisat per les característiques pròpies del seu desenvolupament social i polític. En primer lloc, pel grau d'excepcionalitat que suposa la convergència del procés de la construcció del seu Estat de benestar amb la generalització a la societat occidental del debat sobre la pervivència d'aquest. Conseqüentment, els ciments sobre els quals s'assente seran especialment febles i en resultarà molt menys conflictiu el desproveïment. Ho estem comprovant. D'uns anys ençà estem assistint a la desfeta del nostre –ja precari– Estat del benestar amb una gestió de la crisi basada fonamentalment en la retallada de drets socials. La intensitat i l'objecte de les resistències demostrades per part dels ciutadans a aquestes retallades són un símptoma de la feblesa del model de cobertura pública dels riscos socials; en la defensa dels serveis i les prestacions de caràcter universal (com l'educació i la sanitat) s'ha donat una major implicació i, en contraposició, n'hi ha hagut menys en aquells dirigits als grups de població més desfavorits. Han resultat també ser més febles els drets socials que han experimentat un important procés d'individualització, que han perdut així el seu component col·lectiu, i per tant ha estat més fàcil buidar-los de contingut. És el cas del canvi de model de l'ocupació, que ha

incorporat la proclamada flexibilitat –entesa unilateralment, com una eina en mans de l'empresariat–, i la precarització de les formes d'ocupació que n'ha resultat. En una població on els drets socials dels treballadors són relativament recents i poc sòlids –en combinació amb un minso Estat de benestar– la renúncia a aquests no ha estat tan excessivament complicada en contraposar-hi la possibilitat de perdre la feina.¹⁴

A més a més, en el cas valencià no hem d'obviar la pervivència en el poder polític durant dues dècades d'un mateix partit, el Partit Popular, que ha demostrat tenir la capacitat d'amarar la pràctica totalitat d'elements de gestió, tant al si de l'Administració Pública com en altres llocs d'importància en el procés de presa de decisions socioeconòmiques. Aquest partit ha dut endavant una política de benestar totalment d'esquenes a les persones i en favor de la construcció de xarxes clientelars¹⁵ amb l'objectiu de mantenir el seu poder polític i social. S'hi ha dirigit la despesa pública a la privatització i s'ha reduït el prestigi i qualitat dels serveis públics per una incerta gestió privada dels recursos públics, mai avaluada de manera empírica però sí lloada i magnificada mediàticament, i ajustada amb dades de «comptabilitat creativa».¹⁶ El resultat ha estat un Estat de benestar valencià profundament feble i sense legitimitat social que està per sota de la mitjana espanyola en els principals indicadors.¹⁷ És a dir que la majoria dels valencians manquem d'un sostre sota el qual guarir-nos dels riscos quotidians que no siga construït a base d'esforç individual, familiar, ja que des de l'àmbit públic se'ns ofereix ben poca cosa. La percepció del risc, de la incertesa, s'incrementa de manera angoixant per a alguns, especialment per als que no compten

amb una nodrida i sòlida xarxa familiar. Sense oblidar que les famílies cada vegada estan més mancades de recursos, que la precarietat és malauradament compartida i per tant la capacitat de resposta als riscos socials es veu minvada.

No és estrany doncs que la percepció de la capacitat d'oferir benestar per part de l'Administració Pública al nostre país siga gairebé inexistent. La desconfiança rau bàsicament en la consideració de l'estat com un ens totalment ineficient, que no assumeix les veritables necessitats de la gent, amb normes incomprensibles i injustes. Precisament en una vida cada vegada més incerta i mutable, els criteris d'accés al sistema de benestar són rígids i, sovint, difícils d'entendre a més de no oferir cobertura real a les necessitats dels potencials usuaris.

D'altra banda, la força en què ha entrat a formar part de l'imaginari col·lectiu l'anomenada «cultura de la dependència» que enuncià Charles Murray en els anys vuitanta és un element més de deslegitimació de l'Estat de benestar.¹⁸ La percepció per part de la població –alimentada pels discursos neoliberals– que els serveis de benestar afavoreixen col·lectius que viuen de l'assistència social i no del treball remunerat ha arrelat amb força. De fet, és lloc comú en les converses que he pogut mantenir al llarg dels anys fugir de l'equiparació amb persones dependents, a necessitats. Una postura que es veu enfortida per l'elevat grau de desconeixement que hi ha entre la població, especialment entre aquells amb menor formació –però no només– respecte dels seus drets de ciutadania. «Si no et fa falta per a que t'ha d'ajudar?» (Carmina, 41 anys); «Home, necessitats, doncs no sé jo quines necessitats puc tindre... no en tinc, no en tinc» (Òscar, 26 anys); «Tot el

que hem tingut és a força de treballar, però d'ajudes res» (Sofia, 47 anys), són comentaris que podem escoltar amb facilitat a la nostra vida quotidiana.¹⁹ Hi trobem pànic a mostrar-se com a dependents, com a necessitats. No debades la dependència és un element defenestrat totalment en les pautes culturals hegemòniques actuals i que ha estat alimentat pel procés d'assistencialització del sistema de benestar valencià però també espanyol i europeu. El procés és fruit de les investides neoliberals que patí l'Estat de benestar a partir de la crisi dels setanta i que està funcionant amb força amb la present gestió de la crisi. Sota arguments basats en les nocions d'efectivitat i eficiència s'ha anat imposant la selectivitat com a mecanisme de transferència de protecció social als individus i les llars. Unes decisions que acaben estigmatitzant i diferenciant la població entre beneficiaris i no beneficiaris, de manera que els primers són assenyalats socialment com a dependents d'un sistema de protecció social del qual són precisament els no beneficiaris els principals sustentadors, cada vegada menys convençuts de donar suport a un Estat de benestar del qual reben magres beneficis. D'altra banda, la capacitat compensatòria de les mesures de protecció social sota condició de recursos tendeix a disminuir, perquè en són molt menys legítims la implementació i el manteniment, i poc a poc s'empobreixen. Es tracta d'unes mesures que faciliten un possible procés d'estigmatització en identificar els receptors com a paràsits. En conseqüència, el temor a ser considerats paràsits combinat amb l'escassa confiança que manifesten respecte al funcionament del sistema públic de protecció social comporta que focalitzen en l'individu l'assoliment de benestar, i per tant en la seua posició al mercat de treball.

En conclusió, en un món on regna la incertesa, ací tenim la certesa que estem a soles en la cerca de maneres per obtenir el nostre benestar. No deixa de ser paradoxal que una de les poques coses clares que he trobat als discursos dels diferents col·lectius de població a què he accedit és la consideració que no hi ha lloc on protegir-se que no siga construït sobre els propis recursos i aquells que t'ofereix la família. Conflueix ací la idea de la individualitat i de la incertesa. Tenim la certesa que depenem de nosaltres mateixos i això, no podem obviar-ho, genera neguit i malestar en un gran nombre de persones, precisament en aquelles amb menor volum de recursos, tant materials com simbòlics. És un gran parany. Malgrat que la cultura hegemònica ens fa creure que tenim un ampli ventall de possibilitats per on dirigir la nostra vida, aquest espectre de possibilitats –i el preu que hi paguem– depén del lloc que s'ocupe a l'estructura social, amb la classe social com a variable fonamental. El malestar esdevé certesa al nostre país per a un gran nombre de persones en uns moments on es justifica des de diferents instàncies acadèmiques, polítiques, mediàtiques, la incertesa com un tret inherent –cobejat a vegades– als temps que corren.

De fet, la nova identitat de la qual parlava més amunt constitueix un important element d'exclusió en les societats contemporànies occidentals. S'estableix una forta diferenciació entre aquells que es mouen còmodament en condicions d'inseguretat, de canvi, del res a llarg termini propis de la societat de la modernitat avançada i aquells que per les seues condicions socials es troben totalment apartats, exclosos d'aquesta construcció de la individualitat i, per tant, del corrent central de la societat actual. I

entre ambdós, un gran grup de persones diàriament angoixades per complir les expectatives marcades per la cultura hegemònica amb a penes eines útils per a fer-ho.

Caldria, per tant, una implicació de l'Estat de benestar per a fer minvar aquestes diferències. Un Estat de benestar que gestionara els riscos socials i vitals dels individus, com no s'ha arribat a fer mai completament al País Valencià. Abstenir-se d'aquest compromís només genera desassossec en els individus, posicions de competència per uns recursos escassos entre els diferents col·lectius, especialment entre aquells més febles, i un profund malestar en les persones. És imprescindible doncs un compromís de l'Estat amb la ciutadania, un compromís de caràcter complex i multidimensional com ho és també el risc que impregna la quotidianitat. Un compromís que tinga en consideració totes aquelles qüestions de les quals semblen haver-se oblidat en la precipitació de presentar mesures d'austeritat com a solució de la crisi actual, que tracten d'emascarar l'origen dels veritables problemes.

I ara és el moment. S'ha produït un canvi en el panorama polític valencià, cal que siga un canvi també social on es construesca un Estat de benestar compromés en les necessitats dels ciutadans des d'un punt de vista multidimensional, gestionant el complex entramat de riscos vitals i socials a què avui en dia estem sotmesos. Així, augmentaria el grau de confiança en aquesta institució i amb això el nivell de vida generalitzat. Només així evitaríem veure'ns reflectits en els versos de Martí i Pol que encapçalen aquest text: construint-se una cuirassa protectora amb pocs i inútils recursos, participant en un joc on ni en la decisió d'entrar-hi a jugar ni molt menys

en la configuració de les regles del joc hem participat la major part de la població. Simplement jugar perquè toca jugar. I, malauradament, tenint clar el resultat des de l'inici del joc. □

* Extracte del poema de Miquel Martí i Pol «D'oca a oca», *Llibre de les solituds*, Barcelona, Ed. 62, 1998.

1. Els projectes de recerca d'on provenen aquestes cites són, respectivament: «La situació del sector tèxtil en la Comunitat Valenciana» –investigadores responsables: Sandra Obiol (UV) i Amparo Pardo (UPV); «La decisió entre anar-se'n o quedar-se. Anàlisi de les estratègies formatives, laborals i vitals dels joves universitaris valencians davant la crisi econòmica» –investigadora responsable: Alicia Villar (UV); *Teixir certeses. Percepcions i respostes a la incertesa dels treballadors del tèxtil-confecció a l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida* –Sandra Obiol, UAB, tesi doctoral, 2010.
2. Les dades citades han estat extretes de l'INE (consulta: 12.04.15), en concret de l'Enquesta de Condicions de Vida (referides a l'any 2013), Enquesta de Població Activa (any 2014, 4t trim.) i Enquesta de Condicions de Vida (en referència a l'any 2013), respectivament. Aquest darrer indicador representa la població que està en alguna d'aquestes circumstàncies: risc de pobresa (60% de mitjana dels ingressos per unitat de consum); manca material severa; llars sense cap membre ocupat o amb menys del 20% dels membres potencialment ocupables.
3. R. Méndez, L. Abad, C. Echaves, *Atlas de la crisis. Impactos socioeconómicos y territorios vulnerables en España*, València, Tirant lo Blanch, 2015.
4. Elaboració pròpia amb dades del Ministeri d'Economia <www.meh.es> i *Comptabilitat regional d'Espanya*, base 2010 (INE, 12.04.15) en referència a l'any 2012. El PIB és a preus de mercat i les dades pressupostàries fan referència als pressupostos inicials consolidats. La partida referenciada és: «Actuacions de protecció i promoció social» (pensions, altres prestacions econòmiques, serveis socials i promoció social, foment de l'ocupació,

- desocupació, accés a l'habitatge i foment de l'edificació, gestió i administració de la Seguretat Social). El còmput d'aquestes partides integra: despeses de personal, despeses corrents en béns i serveis, despeses financeres, transferències corrents, fons de contingència, inversions reals, transferències de capital, actius financers i passius financers.
5. Ací, l'exposició de les idees de Beck es basa sobretot en les seues obres *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad* (Barcelona, Paidós, 1998), *Un nuevo mundo feliz. La precariedad del trabajo en la era de la globalización* (Barcelona, Paidós, 2000) i *La sociedad del riesgo global* (Madrid, Siglo XXI, 2002).
 6. M. Douglas, *Risk and Blame. Essays in cultural theory*, Londres / Nova York, Routledge, 1992. M. Douglas, A. Wildavsky, *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*, Berkeley, University of California Press, 1983.
 7. R. Sennett, *The Culture of the New Capitalism*, New Haven / Londres, Yale University Press, 2006.
 8. R. Castel, *L'insecurité sociale. Qu'est-ce qu'être protégé?*, París, La République des idées / Seuil, 2003 i *id.*, *La montée des incertitudes. Travail, protections, status de l'individu*, París, Seuil, 2009.
 9. U. Beck, E. Beck-Gernsheim, *La individualización. El individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas*, Barcelona, Paidós, 2003.
 10. S. Lash, «Individualización a la manera no lineal. Prefacio» a U. Beck, E. Beck-Gernsheim: *La individualización...*, pp. 9-18, 2003. Z. Bauman, *Identitat. Converses amb Benedetto Vecchi*, València, PUV, 2005a i *id.*, *Vidas desperdiciadas. La modernidad y sus parias*, Barcelona, Paidós, 2005b.
 11. Z. Bauman, *Vida líquida*, Barcelona, Paidós, 2006.
 12. J. Young, *The Vertigo of Late Modernity*, Londres, Thousand Oaks / Nova Delhi, Sage, 2007.
 13. R. Castel, *La montée des incertitudes. Travail, protections, status de l'individu*, París, Seuil, 2009.
 14. S. Obiol, «Competir por la precariedad. Consecuencias en las condiciones laborales del sector textil y la confección tras su liberalización comercial», *Sociología del trabajo*, 71, pp. 45-62, 2011.
 15. Són molts els casos que s'han fet públics referents als polítics valencians. Qui fou president de la Diputació de Castelló, Carlos Fabra, és un clar exemple d'aquesta pràctica. Seues són aquestes paraules referides a la manera com aconseguia votants: «Yo no sé la cantidad de gente que habré colocado en doce años». Igual com amb la feina, també amb altres serveis de l'Administració, segons *El País* (25.02.09, en línia): «Fabra pone un ejemplo, una "tontería", según él. "Madre que quiere entrar en el colegio de la Consolación de Burriana. Está muy difícil. No hace falta, Fabra llama a Baila y Baila mete en ese colegio y esa señora es un voto agradecido". Se refiere a Eduardo Baila, entonces director territorial de Educación en Castellón y actualmente director general de Centros Docentes de la Generalitat Valenciana». També la gestió de l'anomenada «llei Madre» constitueix un exemple més d'aquesta pràctica amb subvencions dirigides a entitats socials que afirmen treballar en contra de l'avortament, sense cap avaluació pública, tanmateix, de la seua feina (S. Obiol: «Paraules i fets. Les contradiccions de la protecció social a les famílies al País Valencià (1991-2011)», comunicació al VI Congrés Català/ Internacional de Sociologia, Perpinyà, 2013).
 16. M. Alcaraz, *De l'èxit a la crisi. Pamflet sobre política valenciana*, València, PUV, 2009.
 17. J. Azagra, J. Romero, *País complex. Canvi social i polítiques públiques en la societat valenciana, 1977-2006*, València, PUV, 2007. M. J. Felipe, «El sistema de protección social en la Comunidad Valenciana: algunos indicadores sociales», *Arxius de Ciències Socials*, 17, pp. 43-53, 2007.
 18. C. Murray, *Losing Ground: American Social Policy, 1950-1980*, Nova York, Basic Books, 1984.
 19. Extractes d'entrevistes realitzades per a la tesi doctoral.